

УДК 364.4-056.26]-785.14

ОСНОВНІ ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ТА ЇХ АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ІНВАЛІДНОСТІ

Бойко Ольга, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-6746-3304

E-mail: olga.boiko.uman@gmail.com

У статті детально розглянуто основні трактування поняття «технології соціальної адаптації» та їхній аналіз у контексті проблеми інвалідності. Також детально наголошується на тому, що тільки спільна діяльність соціальних працівників, педагогічного колективу та батьків у роботі з дітьми з інвалідністю дасть можливість розв'язати проблеми соціальної адаптації особистості дитини, її соціалізації, реабілітації та адаптації. Окрім того, у статті проведений аналіз наукових поглядів різних учених на проблему соціальної адаптації у контексті проблеми інвалідності. Висвітлено зміст соціальної роботи з дітьми з інвалідністю, спрямований власне на встановлення соціальної проблеми, виявлення причини та пошук способів їхнього вирішення.

Ключові слова: соціальна робота; соціальна адаптація; інвалідність; діти з інвалідністю; соціальний захист; соціальна реабілітація; зміст соціальної роботи; форми соціальної роботи; напрями соціальної роботи; технології соціальної роботи.

BASIC INTERPRETATIONS OF THE CONCEPT TECHNOLOGIES OF SOCIAL ADAPTATION AND THEIR ANALYSIS IN THE CONTEXT OF THE DISABILITY PROBLEM

Boiko Olha, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor at the Department of Social Education and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-6746-3304

E-mail: olga.boiko.uman@gmail.com

The article examines the main interpretations of the concept of technology of social adaptation and their analysis in the context of the problem of disability. The author highlights that only the joint activities of social workers, teachers and parents will solve the problem of social adaptation of children, their socialization, and rehabilitation. The viewpoints, of various scientists, on the problem of social adaptation in the context of the problem of disability, were analysed. The content of social work with children with special educational needs is highlighted in the present paper. It is aimed at indicating a social problem, identifying the cause and finding ways to solve them.

Finally, the article emphasizes the content of the work:

- *studying of the socio-psychological state of people with limited capacity;*
- *carrying out of social-pedagogical investigations of peculiarities of socialization of children with special educational needs and different types of diseases;*
- *everyday rehabilitation of children with SEN;*

- *conducting of psychological counselling for children with SEN having personal problems;*
- *implementation of psychological and pedagogical correctional work;*
- *organization of consultations for relatives on legal, psychological and pedagogical issues;*
- *development of potential creative opportunities for children with SEN;*
- *organization of cultural events and entertainment for children with SEN;*
- *coordination of work with various social institutions that deal with the problems of children with SEN in the society.*

Further works needs to be done to study the issues of social adaptation of children with SEN to the conditions of specific educational establishments.

Keywords: *social work; social adaptation; disability; children with special educational needs; social protection; social rehabilitation; content of social work; forms of social work; branches of social work; social-work technologies.*

На сьогодні в науці накопичено великий обсяг концепцій соціальної адаптації. Різні підходи до розуміння сутності цього процесу наведено у класичних концепціях, у межах структурного функціоналізму та системного підходу, символічного інтеракціонізму, а також у ряді інших теорій, які будуть розглянуті в нашому дослідженні. Однак, з урахуванням накопиченого досвіду, одним з актуальних питань залишається пізнання специфіки процесу соціальної адаптації, уточнення ролі суб'єкта й об'єкта, аналіз структури, механізмів і факторів адаптації. Попри те, що в соціології, а також в суміжних галузях соціально-гуманітарного знання (особливо таких, як психологія, філософія та педагогіка) сформувалася досить велика кількість концепцій, які аналізують процес адаптації індивіда до умов соціального середовища, не всі з них можуть виступати як теоретико-методологічна база вивчення такого складного явища, як процес соціальної адаптації студентів з обмеженими можливостями здоров'я до системи закладів вищої освіти. У статті на основі аналізу концепцій соціальної адаптації узагальнено та класифіковано основні концептуальні підходи до інтерпретації адаптаційного процесу, виходячи з цього, виявлені ті трактування поняття адаптації, які будуть застосовані до аналізу досліджуваної проблеми, розробці напрямів оптимізації адаптаційних процесів.

Мета статті – розкрити основні трактування поняття технології соціальної адаптації та проаналізувати їх у контексті проблеми інвалідності.

Серед вітчизняних авторів, які досліджували домінуючий вплив середовища на індивіда, слід відзначити: Г. Авер'янова, Т. Алексеєнко, І. Бех, Б. Братусь, М. Варій, І. Зверева, Т. Кравченко, В. Москаленко та інших. Вивченням впливу середовища на адаптацію підлітків займалися такі вчені, як Г. Авер'янова, Т. Говорун, І. Грибенко, С. Кириленко, В. Киричук, П. Куліша, О. Петрунько та інші.

Приступивши до аналізу основних адаптаційних трактувань, необхідно зазначити, що інтерес до пізнання процесу соціальної адаптації зародився в класичній соціології у працях Р. Спенсера, Е. Дюркгейма, М. Вебера. Причому початкові трактування адаптації виникли у природничо-науковій галузі знань у межах біологічних концепцій другої половини XVIII століття. У зазначений період під цим процесом найчастіше малося на увазі пряме і переважно пасивне «пристосування» індивіда до навколишнього середовища. Подібна інтерпретація нерідко виникає і нині шляхом прямого перекладу з латинської мови (лат. «adaptatio» – пристосування). Саме в цьому напрямі склалися перші соціологічні трактування адаптації, що характеризуються біологізаторським й еволюціоністичним підходом. Так, наприклад,

на чіткий взаємозв'язок між біологічним і соціальним у процесі адаптації вказував англійський соціолог Р. Спенсер [7, с. 220]. За допомогою терміна «переживання найбільш пристосованих» він підкреслював значущість боротьби за доступ до ресурсів навколишнього середовища, не тільки біологічний, а й соціальний відбір індивідів.

Аналізуючи ідеї Р. Спенсера, можна укласти, що здатність індивіда до адаптації спочатку заснована на біосоціальних явищах, обумовлених фізіологічним статусом. Приміром, фізично сильний індивід опанував більшу можливість доступу до ресурсів навколишнього середовища, а тому користувався груповим авторитетом серед інших індивідів, що зрештою призводило до успішного ступеня його адаптованості до умов соціуму. Загалом, попри логічність концепції Р. Спенсера, не можна не відзначити надмірну біологізацію, що відводить другорядне значення не тільки особистісним, а і соціальним якостям індивіда під час адаптації. Р. Спенсер дотримувався позиції «крайнього адапціонізму», суть якого полягає у тому, що особистісні якості індивіда пристосовуються до зовнішніх соціальних відносин, а індивіда, який успішно пристосовувався до умов середовища, задовольнивши при цьому споживчі цінності життя в соціумі [7, с. 224].

Слідом за Р. Спенсером до питань соціальної адаптації у своїх працях звернувся Е. Дюркгейм, який, однак, розглядав цей процес більш системно. Його розуміння адаптації тісно пов'язане з концепцією «соціальних фактів», які виступають як інструменти соціального примусу.

Загалом Е. Дюркгейм розглядав соціальне середовище як специфічну первинну щодо індивідів реальність, не свідому до прояву особистісних якостей. Він стверджував, що здатність індивіда до адаптації полягає в його вмінні підкорятися нормам соціального середовища, ігноруючи ті прояви індивідуальності, які можуть суперечити цим нормам. В іншому випадку виникає ситуація дезадаптації, яку Е. Дюркгейм назвав терміном «патологія». Як впливає з підходу Е. Дюркгейма, центральним аспектом є вплив середовища на індивіда за допомогою системи сформованих у ній норм і правил [3, с. 635–637].

Отже, індивіду залишається лише один адекватний спосіб адаптації – засвоєння норм середовища та пристосування до них. Надалі, однак, Е. Дюркгейм трохи змінив свою точку зору, підкреслюючи не тільки примусовий характер соціальних норм, а і їхню «бажаність» для індивідів.

Узагальнюючи вищевикладене, необхідно зробити висновок, що більшість розглянутих концепцій акцентують свою увагу на немінучій підпорядкованості індивіда навколишньому середовищу. За Г. Спенсером, ця підпорядкованість обумовлена фізіологічними особливостями індивіда, за Е. Дюркгеймом – необхідністю засвоєння колективних уявлень, підпорядкуванням соціальним інститутам. Так чи інакше, домінування середовища пов'язується, по-перше, зумовленістю соціального статусу, що формується поза зусиль самого індивіда, зміна якого видається малоімовірним, по-друге, з необхідністю засвоєння загальноприйнятих норм співіснування індивідів у соціумі. У підсумку, концепції, що визнають домінування середовища над індивідом у процесі соціальної адаптації, відображають ідею прямого пристосування об'єкта адаптації, перетворюючи його у свого роду пасивний об'єкт впливу цього середовища. Однак подібний підхід не може виступати як оптимальний, оскільки він не розкриває позицію суб'єкта в процесі адаптації, ігнорує його

індивідуальні властивості й здібності. Ці трактування соціальної адаптації можна позначити як соціально-домінантні.

Протилежна позиція виявляється в теоретичних моделях, що акцентують на підпорядкованості зовнішнього середовища індивіду. Цей підхід можна позначити як особистісно-домінантні. До складу перших авторів до подібного розуміння процесу адаптації звернувся М. Вебер, підкреслюючи актуальність суб'єктивного, особистісного процесу адаптації. Згідно з його концепцією «соціальної дії», кожен індивід може пристосовуватися до вимог суспільства і його норм за допомогою «згоди» або відкидати і моделювати їх залежно від власних цілей. При подібному підході індивід виступає як активний учасник адаптаційного процесу, його дії усвідомлені й засновані на раціональному виборі способів поведінки. У результаті М. Вебер одним з перших вказав на такі актуальні якісні характеристики суб'єкта адаптації, як цілеспрямованість і варіативність його дій [2, с. 42].

З вищевикладеного можна зробити висновок, що, регулюючи свої особистісні установки, індивід здатний, керуючи своєю поведінкою, надавати прямий вплив на результат адаптації. Причому він виступає як активна сторона процесу, що здатна до перетворення середовища. Крім того, розвиток самоефективності може бути розглянутий як компонент актуальних практичних методик підвищення адаптивності (здатності до адаптації) проблемних груп, зокрема людей з обмеженими можливостями здоров'я. Водночас самоефективність виступає як суб'єктивний характер адаптаційного процесу і її наявність не є необхідним елементом соціальної адаптації.

Узагальнюючи вищевикладене, слід зазначити, що проаналізовані особистісно-домінуючі трактування соціальної адаптації дозволяють виділити наступні актуальні якісні характеристики цього процесу: 1) адаптувальна цілеспрямованість суб'єкта; 2) варіативність його адаптаційних стратегій. Проте активність індивіда не може виступати єдиною умовою успішної адаптованості, через що ці трактування також можуть бути піддані критиці за нехтування обліку впливу факторів навколишнього середовища на результат соціальної адаптації.

У зв'язку з цим згодом у концепціях соціальної адаптації зроблені спроби врівноважити суб'єктивне та об'єктивне в тлумаченні цього процесу. Основним аспектом тут є взаємне пристосування, яке, однак, передбачає збереження автономності обох сторін. Схожа точка зору присутня у структурно-функціональних моделях Т. Парсонса, Р. Мертона, Б. Малиновського, системних моделях Л. Берталанфі, Е. Гідденса, А. Авер'янова та ін. Ці трактування дозволяють провести аналіз процесу соціальної адаптації з двох позицій – з точки зору середовища як об'єкта адаптації та індивіда як активного суб'єкта адаптації. Проаналізуємо деякі положення вищенаведених концепцій.

Системне уявлення про соціальну адаптацію міститься також у концепції структурного функціоналізму, яка розглядає її як необхідний компонент життєдіяльності будь-якої соціальної системи або індивіда.

Наприклад, Т. Парсонс вказує на те, що адаптація є однією з функцій будь-якої системи, сутність якої полягає у досягненні самодостатності. Він підкреслює, що результат адаптації індивіда залежить від якості середовища. Традиційне суспільство є «абстрактним», та адаптація індивіда обумовлюється приписаним, тобто аскриптивним статусом, сформованими нормами й наступністю, з чого випливає, що пристосуватися

до такого суспільства можна лише прийнявши його правила. У суспільстві такого типу обмежується вибір індивіда і його особистісний розвиток, як зазначає сам Т. Парсонс: «Коли статус аскриптивний, існують точно певні стандарти, за якими люди повинні жити... щось на кшталт “вершини” соціальних досягнень» [5, с. 320]. Сучасне суспільство, на думку Т. Парсонса, припускає свободу дій індивіда, що дозволяє йому самому формувати свій статус за допомогою певних досягнень у навчанні, роботі тощо. У підсумку результат адаптації індивіда безпосередньо залежить від збалансованості його власних здібностей і мотивів, з одного боку, і збереження лояльних умов соціального середовища, з іншого. Т. Парсонс також вказував на те, що за допомогою встановлення балансу між активністю суб'єктів адаптації й середовища в суспільстві досягається оптимальний стан і стабільність [5].

Інший представник структурного функціоналізму Р. Мертон, навпаки, приділяв особливу увагу динамічності й різноманіттю соціального середовища, враховуючи досягнення балансу між адаптантом і навколишнім середовищем неможливим. Рушійною силою адаптивних здібностей індивіда, на думку Р. Мертона, є функціональність індивіда, причому соціальні дії циклічні, «не створюються соціальними акторами, а лише відтворюються ними, причому тими ж самими способами, за допомогою яких люди реалізують себе як актори» [4, с. 132]. Звідси виникає автономність сторін адаптаційного процесу, при якій вирішальне значення відводиться непередбачуваності.

Вітчизняний представник системного підходу А. Авер'янов також вказує на те, що в процесі адаптації відбувається зміна не тільки суб'єкта, але й об'єкта. Згідно з принципом «петлі зворотного зв'язку», усі адаптаційні дії суб'єкта змінюють зовнішній стан середовища, оскільки в будь-якому випадку вони приводять до певного результату, вираженого або позитивно, або негативно [1, с. 32].

Таким чином, структурно-функціональні та системні моделі соціальної адаптації дають більш послідовне пояснення цього процесу, що створює відповідну базу для вивчення подібних явищ.

Підбиваючи загальний підсумок всьому вищевикладеному, слід зробити висновок про те, що трактування поняття соціальної адаптації загалом можуть бути класифіковані з урахуванням співвідношення ролі суб'єкта і середовища в процесі адаптації. Виходячи з цього критерію, слід виділити три групи трактувань:

- соціально-домінантні, що визнають переважний вплив середовища над індивідом. Індивід при цьому розглядається як відносно пасивний об'єкт впливу цього середовища;
- особистісно-домінантні, що звертають увагу на підпорядкованості зовнішнього середовища індивідом;
- двосторонні трактування (біодомінантні), що визнають рівнозначність впливу обох сторін адаптації (суб'єкта і середовища) одне на одного.

Останній підхід дозволяє розглядати процес соціальної адаптації з двох позицій, з одного боку, як активне пристосування індивіда до особливостей середовища, і як пристосування середовища до особливостей індивіда, з іншого. З чого випливає, що вивчення специфіки соціальної адаптації має розглядатися з урахуванням адаптаційного потенціалу суб'єкта, його внутрішніх ресурсів, супроводжуються аналізом об'єкта, тобто того середовища, до якого пристосовується індивід. Останнє також дозволяє говорити про те, що засоби оптимізації адаптаційного процесу повинні

бути засновані з урахуванням специфіки обох сторін. Цей підхід є оптимальним для теоретико-методологічного аналізу процесу соціальної адаптації студентів з обмеженими можливостями здоров'я до умов закладу вищої освіти та розробки засобів оптимізації цього процесу.

Узагальнення вищенаведених концепцій дозволяє зробити висновок про те, що соціальна адаптація – це процес активної взаємодії індивіда і соціального середовища з метою досягнення оптимального рівня функціонування та відповідності цих елементів щодо один одного. Результатом процесу соціальної адаптації виступає адаптованість, тобто такий стан, при якому індивід і середовище можуть існувати відповідно до особливостей один одного. Причому успішність соціальної адаптації проявляється у здатності індивіда не тільки до простого функціонування у середовищі, а і до розвитку, самореалізації й розкриття свого потенціалу.

На думку Є. Соболя, від самого свого народження кожна дитина на свідомому та підсвідомому рівнях прагне інтегруватися до навколишнього середовища задля свого виживання та самореалізації. Водночас, як істота колективна, вона в цьому процесі намагається перейняти полівекторний спосіб життя конкретного суспільства, тобто відбувається соціальна адаптація дитини, яка має систематичний характер і багато в чому відповідає віковій періодизації життя людини [6, с. 238].

У випадку, якщо з раннього дитинства людина вже має статус особи з інвалідністю, то соціальна адаптація без своєчасного втручання стає надзвичайно складним і не завжди вдалим процесом.

На думку В. Черкашенко, соціалізація – це процес засвоєння людиною зразків поведінки, психологічних установок, соціальних норм і цінностей, знань, навичок, який відбувається як під впливом зовнішнього середовища (виховання, навчання, ЗМІ), так і в результаті самосприйняття і самомоделювання життя, які допомагають їй функціонувати як у конкретному суспільстві, так і у світовому просторі. Тут є елементи соціального програмування, соціального проектування, результат соціальних практик [8, с. 95].

Дитина, що має інвалідність, може бути так само здібна і талановита, як і її одноліток, що не має проблем зі здоров'ям; виявити свої таланти, постійно розвиваючи їх. Дитина не пасивний об'єкт соціальної допомоги, а людина, що розвивається, яка має право на задоволення різносторонніх соціальних потреб в пізнанні, спілкуванні, творчості. Держава покликана не просто надати дитині, що має інвалідність, певні пільги, а повинна піти назустріч її соціальним потребам і створити систему соціальних служб, що дозволяють знівелювати обмеження, що перешкоджають процесам соціальної реабілітації й індивідуального розвитку.

Разом з тим, не можна не відзначити, що розмежування чинників соціальної адаптації загалом є відносним через те, що результат впливу конкретних чинників на процес адаптації знаходиться в прямій залежності від специфіки ситуації, особливостей середовища і суб'єкта. Один і той же фактор може приймати дистрилятивне (протилежне) значення, у чому і проявляється їхня багатофункціональність. Наприклад, соціальна стигма (як нав'язаний «ярлик») може виступати як стресор, якщо індивіду приписуються морально схвальні конкретним адаптивним середовищем соціальні характеристики. З іншого боку, вона може приймати значення стресора, якщо соціальна оцінка індивіда зводиться до неприйняття, збільшенню соціальної дистанції в цьому середовищі.

Аналіз теоретико-методологічних джерел показує, що до теперішнього часу накопичений великий обсяг трактувань процесу соціальної адаптації. У широкому сенсі їх можна поділити на три види. У соціально-домінантних трактуваннях суб'єкту адаптації відводиться другорядна роль, він розглядається як пасивний елемент впливу середовища адаптації, пристосовується до неї за допомогою асиміляції або акомодатії. Особистісно-домінантні трактування, навпаки, звертають увагу на активній ролі індивіда, здатності до перетворення середовища адаптації допомогою відповідної адаптації. Двосторонні трактування передбачають взаємодію сторін адаптаційного процесу, визнають рівнозначність їхнього впливу один на одного (коадаптацію).

Відповідно до проблеми соціальної адаптації осіб пропонується розділяти цей процес на три компоненти: освітній, просторовий і соціально-психологічний. Попри їхній взаємозв'язок, соціально-психологічний компонент представляється найбільш значущим, оскільки на основі соціального сприйняття осіб з інвалідністю формуються відповідні заходи їхньої підтримки та стратегії адаптаційної діяльності. У дослідженнях вітчизняних і закордонних авторів висвітлюються важливі питання соціальної адаптації осіб з інвалідністю, аналізується рівень доступності освіти для зазначеної категорії. Відповідно, позначається коло проблем, що перешкоджають процесу соціальної адаптації (факторів-стресорів), серед яких особливо значущими є: низький ступінь доступності інфраструктури освітніх закладів, недолік спеціальних засобів супроводу освітнього процесу, соціокультурні та психологічні бар'єри, що перешкоджають входженню осіб з інвалідністю в середовище однолітків.

Таким чином, аналіз теоретико-методологічних джерел показує, що до теперішнього часу накопичений великий обсяг трактувань процесу соціальної адаптації. У широкому сенсі їх можна розділити на три види. У соціально-домінантних трактуваннях суб'єкту адаптації відводиться другорядна роль, він розглядається як пасивний елемент впливу середовища адаптації, пристосовується до неї за допомогою асиміляції або акомодатії.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що соціальна адаптація представлена досить неоднозначно, насамперед через те, що окремі соціальні групи та індивіди по-різному беруть участь у цьому процесі.

Подальшого вивчення потребують питання соціальної адаптації осіб з інвалідністю до умов конкретних освітніх установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянов А. И. Социальное взаимодействие: зарубежный опыт исследования проблемы. Москва: МГУКИ, 2000. 36 с.
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ: Основи, 1998. 534 с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / пер. с франц. А. Б. Гофмана. 4-е изд., испр. Москва: Издательство Юрайт, 2019. 935 с.
4. Мертон Т. Ніхто не є самотнім островом. / пер. з англ. О. Гладкий. Львів: Свічадо, 2019. 221 с.
5. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість: зб. творів / пер. з англ. В. Верлоки і В. Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2011. 337 с.
6. Соболев Є. Ю. Загальні аспекти соціально-психологічної адаптації інвалідів у соціумі. *Право і Безпека*. 2012. № 5.
7. Спенсер Г. Изучение социологии. Воспитание умственное, нравственное и физическое. СПб: издание АО «Издатель», 1899. 254 с.
8. Черкашенко В. О. Соціально-педагогічні проблеми соціалізації дітей з обмеженими можливостями. *Наукова скарбниця освіти Донеччини*, 2014. № 2. С. 95.

REFERENCES

1. Aver`yanov, A. I. (2000). *Social`noe vzaimodejstvie: zarubezhnyj opyt issledovaniya problemy*. Moskva: MGUKI [in Russian].
2. Veber, M. (1998). *Sotsiologhiia. Zahalnoistorychni analizi. Polityka*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
3. Dyurkgejm, J. (2019). *Sociologiya. Eyo predmet, metod, prednaznachenie* (A. B. Gofman, Transl.). Moskva: Izdate`stvo Yurajt [in Russian].
4. Merton, T. (2019). *Nikhto ne ye samotnim ostrovom* (O. Hladkyi, Transl.). Lviv: Svichado [in Ukrainian].
5. Parsons, T. (2011). *Sotsialna struktura i osobystist* (V. Verloky & V. Kebuladze, Transl.). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
6. Sobol, Ye. Yu. (2012). *Zahalni aspekty sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii invalidiv u sotsiumi. Pravo i Bezpeka – Law and Security, 5* [in Ukrainian].
7. Spenser, G. (1899). *Izuchenie sociologii. Vospitanie umstvennoe, npravstvennoe i fizicheskoe*. SPb: izdanie AO “Izdatel” [in Russian].
8. Cherkashenko, V. O. (2014). *Sotsialno-pedahohichni problemy sotsializatsii ditei z obmezhenymy mozhlyvostiamy. Naukova skarbnytsia osvity Donechchyny – Scientific treasury of education of the Donetsk region, 2, 95* [in Ukrainian].